

С. О. Семенчук
м. Хмельницький

До історії досліджень осередків язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини у ХІХ–ХХ ст.

У публікації досліджено окремі аспекти історії вивчення язичницьких осередків лівобережжя Середньої Подністрянщини. В запропонованій статті йдеться про історичні періоди археологічних досліджень дохристиянських об'єктів досліджуваного регіону як важливе джерело вивчення духовної культури краю.

Ключові слова: історія досліджень, язичництво, осередок, археологія, Середня Подністрянщина.

Вивчення історії язичництва регіону розпочалося на початку ХІХ ст. і у своєму розвитку пройшло складний та тривалий шлях.

Історія досліджень язичницьких старожитностей регіону хронологічно поділяється на два періоди. Перший – 90 рр. ХІХ ст. – 30 рр. ХХ ст., другий – період закінчення Другої світової війни – до кінця ХХ ст.

Систематичні археологічні дослідження Середньої Подністрянщини започаткував у 1883 р., за дорученням VI археологічного з'їзду в Одесі, своєю науковою екскурсією по Дністру від містечок Жванця до Ямполья професор В. Б. Антонович [1, с.137; 2, с.86–102].

У центрі уваги розвитку історіографії середини ХІХ ст. стала знахідка у 1848 р. Збруцького ідола поблизу с. Городниця на Тернопільщині, який увійшов у літературу під назвою Святовит [57, с.71]. Це стало значним поштовхом до його подальшого вивчення і поставило питання про духовний світ місцевого населення. Одним з перших австрійських дослідників українського походження Збруцького ідола був А. С. Петрушевич, сфера наукових зацікавлень якого нерозривно пов'язана з історією язичництва і мовознавства [58, с.420].

Цій темі він присвятив спеціальну статтю «Представляет ли открытый истукан в русле реки Збруча в Восточной Галиции божка», яка вийшла в одній із віденських газет у 1851 р. [59, с.22]. Власне, це була перша стаття про язичництво регіону.

Перший період пов'язаний також з іменами відомих археологів-дослідників таких як К. В. Широцький, М. Я. Рудинський, В. О. Герінович, О. Ольжич (Олег Олександрович Кандиба) [3, с. 297]. Але найбільша заслуга у дослідженні археології осередків язичництва належить відомому історику, краєзнавцю, археологу, етнографу, мистецтво- та музеєзнавцю, бібліографу, громадському і церковному діячу Є. Й. Сіцинському, який залишив помітний слід у науковому житті Поділля [4, с. 69–103].

У той час археологія не мала своїх субсидій. Правом проводити розкопки в Російській імперії користувалися всі громадяни країни, незалежно від освіти, професійної підготовки, кваліфікації. Потрібно було лише одержати гроші, дозвіл на користування землею і здати в кінці року звіт. На таких умовах вели археологічні дослідження подоляни і Є. Й. Сіцинський – серед них [5, с. 167].

Навесні 1900 р. поблизу с. Кептинці Кам'янець-Подільського району Є. Сіцинський разом із М. Яворовським оглянули випадково знайдений селянами кам'яний скриньковий гріб. Інвентар передано до Кам'янецького Давньосховища історико-статистичного Комітету, де він зберігався в археологічному відділі [3, с. 299; 6, с. 109].

У серпні 1926 р. біля с. Велика Мукша над Дністром (нині с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району) знайдено ще один кам'яний скриньковий гріб. Професор О. Красівський поблизу села проводив геологічні дослідження і, довідавшись про знахідку, повідомив ректору Інституту Народної Освіти В. Гереновичу, який спільно з керівником науково-дослідної кафедри І. Любарським, завідувачем історико-археологічного музею А. Неселовським і хранителем музею Є. Сіцинським виїжджали на місце знахідки [3, с.300].

Основною причиною широкомасштабного археологічного вивчення каньйону Дністра і його приток стало спорудження неподалік від Могилева-Подільського Дністровської гідроелектростанції. За проектом затопленню підлягали кілька десятків населених пунктів від майбутньої греблі в Могилів-Подільському районі Вінницької області аж до району Жванця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Відповідно під водами Дністра опинилися населені пункти на

правому та лівому берегах Дністра в межах Чернівецької та Тернопільської областей [7, с.4].

Наступний період вивчення надбань духовної культури регіону розпочався в період закінчення Другої світової війни і тривав до кінця ХХ ст. Ще продовжувалася війна, а вже влітку 1945 р. у зоні затоплення стала працювати комплексна Південно-Подільська (Дністровська) археологічна експедиція в складі науковців академічних установ, вузівських і музейних закладів Москви, Ленінграда (Петербурга), Києва, Кам'янця-Подільського та інших [1, с. 137].

Археологічні розкопки пам'яток, які попадали під затоплення, а також наукові звіти за результатами досліджень та матеріали, зосереджені у фондах Інституту археології НАН України, Хмельницького обласного краєзнавчого музею та Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, склали значну джерельну базу для подальшого вивчення духовної культури дохристиянських часів. Результати цих робіт були упорядковані групою авторів, учасників експедицій, у книгу «Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (1984 р.) [14].

У числі перших були кургани в с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Тут в 1949–1951 рр. експедицією під керівництвом І. Г. Шовкопляса було розкопано групу із 8 насипів передкіфського часу [8, арк.35].

На початку 50-х рр. ХХ ст. під час роботи Південно-Подільської археологічної експедиції, організованої Ермітажем та очолюваної М. І. Артамоновим, було розкрито два кургани біля с. Мервинці Могилів–Подільського району Вінницької області [9, с.32].

У 1951 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Ю. Брайчевського, у складі якої працювали також А. Т. Брайчевська та І. Л. Заїздний, здійснили археологічні дослідження на черняхівському поселенні в с. Іванківці Новоушицького району Хмельницької області у місці знахідки трьох кам'яних антропоморфних скульптур. Оскільки вони проходили у важких умовах осені (кінець вересня – початок жовтня), їх масштаби мали обмежений характер. Вдалося з'ясувати, що у місці, де знаходились ідоли, дійсно було давнє

дохристиянське святилище [10, с.43–53]. У 1952 р. дослідження продовжила експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Й. Довженка, у складі якої були: М. Брайчевський, Б. О. Тимощук та Н. В. Лінка [11, арк.1]. Аналізуючи результати Ю археологічних розкопок іванковецького язичницького комплексу, дослідники М. Й. Брайчевський та В. Й. Довженок вважають, що іванковецькі ідоли і святилище відкритого типу та черняхівське поселення належать до одного хронологічного періоду [15, арк.16–17].

У 1962 р. у с. Раковець-Чеснівський Збаразького району Тернопільської області об'єднана археологічна експедиція Чернівецького державного університету та Кременецького краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура та М. І. Островського розпочали роботи з дослідження черняхівського могильника. Вони тривали до 1963 р. та дали цікавий матеріал щодо окремих сторін поховального обряду. Досліджено 18 поховань, в одному з яких виявлено кам'яну стелу з округлим розширенням у верхній частині [12, с.144–159].

Так у 1963 р. об'єднана археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педінституту та Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника під керівництвом І. С. Винокура та Г. М. Хотюна провела дослідження язичницького комплексу у с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області. З'ясовано, що на цьому місці був язичницький жертвник черняхівської культури, на якому знайдено кам'яну антропоморфну скульптуру і конічну стелу із вибитим солярним знаком [13, с.210–211].

Археологічний загін у складі об'єднаної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Хмельницького краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура в 1964 р. провів археологічні дослідження околиць с. Бакоти Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в урочищі Пушкарівка. На місці черняхівського поселення експедиція знайшла два уламки тесаного каменю-вапняку [16, арк.8–9].

В 1969–1970 рр. археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педінституту спільно з Інститутом археології НАН України та Кам'янець-Подільським історичним музеєм-заповідником провела широкі стаціонарні розкопки в урочищі

На Клині [17, арк.7; 18, арк.44]. Тут зафіксовано залишки жертovníка-капища черняхівської історико-культурної спільноти [19, с.4].

У 1964 р. І. С. Винокур, О. М. Приходнюк, Г. М. Хотюн в ур. Скельки, що знаходилося в околицях с. Бакота, відкрили могильник другої половини XIII–XIV (Бакота 2) [20, с.56]. У 1974–1975 рр. П. А. Горішній та Р. О. Юра у вище згаданому урочищі виявили 55 поховань-тілопокладень [21, с.332–333].

Систематичні археологічні дослідження проводилися Подільською археологічною експедицією в 1964–1966 рр. на черняхівському могильнику поблизу с. Ружичанка Хмельницького району Хмельницької обл., в якій брали участь І. С. Винокур, О. М. Приходнюк, М. Й. Ягодзінський, І. П. Герета [22, арк.1–2]. На могильнику досліджено площу біля 900 м², що складає приблизно 60% всієї території, зайнятої Ружичнянським некрополем. Всього розкопано 73 поховання, з них 34 – тілопокладення, 38 – тіло спалення та 1 – кенотаф [23 с. 112].

Під час археологічних розвідок 1967 року під керівництвом І. С. Винокура та О. М. Приходнюка експедиція наштовхнулася на знахідки декількох кам'яних антропоморфних скульптур і жертвну плиту. Біля с. Кремінна Городоцького району Хмельницької області [25, арк.13], поблизу сіл Блищанка [26, с.38], Колодрибка Заліщицького району Тернопільської області знайдено кам'яні ідоли та поблизу с. Межигір'я Борщівського району Тернопільської області на південно-західній околиці села досліджено жертвну плиту на трьох кам'яних опорах.

Могильник черняхівської культури досліджено в 1967 р. археологічною експедицією під керівництвом І. С. Винокура в с. Рідкодуби Хмельницького району. Він знаходився на корінній терасі одного із струмків (притоки р. Південний Буг) [25, арк.1–4].

Археологічні дослідження слов'янських пам'яток в Середній Подністрянщині було продовжено в 1968 році слов'янським загоном Середньодністровської експедиції Інституту археології УРСР та Кам'янець-Подільським педагогічним інститутом під керівництвом І. С. Винокура, О. М. Приходнюка за участю О. Т. Сміленка, В. І. Довженка, С. М. Бібікова. Під час проведення розвіткових робіт в с. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області на смузі тераси

виявлено залишки черняхівського могильника. Вдалося дослідити чотири поховання [27, арк.8–14; 28, с.220–222].

У 1972 р. під час земляних робіт за один кілометр на північний захід від с. Юрківці Чемеровецького району Хмельницької області, приблизно в 15 км від місця знахідки відомого Збруцького ідола, виявлено кам'яну антропоморфну скульптуру. На місце виїжджала археологічна експедиція під керівництвом І. С. Винокура [28, с. 264–265].

На початку 70-х рр. ХХ ст. під час роботи Подільської археологічної експедиції під керівництвом І. С. Винокура та А. Ф. Гуцала виявлено скульптуру кам'яного ідола поблизу с. Сурженці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вона фігурує в багатьох роботах дослідників без конкретного опису, ілюструючи еволюцію слов'янської кам'яної скульптури від менгірів до яскраво виражених антропоморфних ідолів [30, с.37].

У липні 2016 р. на місце знахідки Сурженецького ідола виїжджала українсько-польська археологічна експедиція, яка провела дослідження скульптури та прилеглої території навколо знахідки, які показали, що капища тут не було. Ідол перенесли сюди вже у другій половині ХІХ ст. і вкопали у якості межового стовпа. Скульптуру перевезено до експозиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [31]. У обстеженні пам'ятки брав участь і автор публікації.

Кам'яний ідол, випадково знайдений у 1848 р. в р. Збруч, до цих пір притягує до себе увагу неповторністю свого вигляду та розміщених на ньому зображень, які не мають аналогів в світі. Знахідка привела до появи багатьох наукових праць та викликала безліч дискусій стосовно часу, коли було виготовлено ідол, щодо значення етнічної приналежності його творців, місця знаходження. Для вирішення цих питань необхідно було дослідити та виявити всі археологічні реалії на місцевості в районі, де знайдено ідола.

Такі дослідження були проведені у 1984–1989 рр. під керівництвом докторів історичних наук І. П. Русанової та Б. О. Тимощука. Ці роботи привели до відкриття на Збручі у безпосередній близькості від місця знахідки ідола трьох городищ-

святилищ – Богит, Звенигород та Говда. Дослідження городища-святилища Богит та інших городищ дозволили з'ясувати дату, причетність та першопочаткове місцезнаходження Збруцького ідола [32, арк.1–23].

Під час досліджень язичницьких святилищ на Збручі у Прикарпатській експедиції постійно брали участь М. О. Ягодинська та І. О. Гавритухін, С. В. Пивоваров, Н. П. Тельнов та ін. Роботи проводили силами студентів Чернівецького, Київського, Воронежського, Тверського університетів, Тернопільського, Нижньогородського, Луганського педінститутів [33, с.5].

Унікальною пам'яткою у Середній Подністрянщині є Бушанський скельний храм, якому присвячено значну кількість наукових праць відомих дослідників. Його відкрито і описано професором Київського університету В. Б. Антоновичем у 1883 р. під час археологічної розвідки на Дністрі у межах колишньої Подільської губернії [34, с.103]. Результати цієї розвідки висвітлено в доповіді В. Б. Антоновича на VI археологічному з'їзді [35, с.86–102].

З часу першої публікації пам'ятки до неї зверталася когорта дослідників, серед них: Ю. Й. Сіцінський [6, с.78; 36, с.61], В. К. Гульдман [37, с.51–53], О. А. Спіцин [38, с.119], Б. О. Рибаків [39, с.51–66], М. Ю. Брайчевський [40, с.119–120], П. А. Білецький [41, с.24–26], Г. К. Вагнер [42, с.238]. Другою спробою вивчення пам'ятки була поїздка у Бушу відомого археолога О. О. Формозова у 1966 році [34, с.103–110].

Перші розвідкові розкопки на початку 60-х рр. ХХ ст. провів В. М. Даниленко. Наскельний рельєф дослідник відніс до кінця IX – початку X ст. Його дослідження торкнулися лише незначної площі в центральній частині храму [43, с.111-113].

У середині 80-х рр. ХХ ст. експедиція Кам'янець-Подільського інституту під керівництвом І. С. Винокура та Р. В. Забашти продовжила розпочаті В. М. Даниленком археологічні розкопки приміщення скельного комплексу [44; 45]. Дослідження закінчилося повною історико-культурною інтерпретацією об'єктів та матеріалів [46].

На поселенні перших століть нової ери біля с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 1993 р. експедиція Кам'янець-

Подільського державного педагогічного університету під керівництвом І. С. Винокура відкрила залишки язичницького святилища округлого плану [47, с.217].

Археологічна експедиція відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та археологічного гуртка Дунаєвецької районної станції туристів-краєзнавців на чолі з В. А. Захар'євим у 1992–2001 рр. досліджували давньоруські могильники в околицях села Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області [20, с. 53–54].

Протягом 1992–1997, 2001 рр. проводилися дослідження в урочищі Батарей давньоруського комбінованого ґрунто-підплитового могильника XII-XIII ст. [48, с.65]. На цьому могильнику у 1993–1994 рр. знайдено ознаки язичницьких святинь: стилізований фалоподібний ідол та хлібцеподібний камінь [49, арк.16–17].

Під час археологічної розвідки 1999 р. автор публікації виявив язичницьку скульптуру за 3 км на південний схід від с. Пижівка в Новоушицькому районі Хмельницької області у напрямку колишнього с. Лоївці, в урочищі Пижівська Дубина [50, с.7; 51, с.113; 52, с.334].

В 2000 р. місцезнаходження цієї скульптури обстежила археологічна експедиція під керівництвом І. С. Винокура, безпосереднім учасником якої був автор. Археологічних досліджень на місці знахідки антропоморфа не проводилося [53, с.99]. На місце знахідки в липні 2010 р. виїхала археологічна експедиція під керівництвом А. Ф. Гуцала. На цей раз на місці знаходження ідола було закладено розкоп розмірами 5x5 м та глибиною до 0,5 м. Проведені роботи не дали очікуваних результатів відносно супроводжуваного матеріалу [54, с.162].

В 1999 р. автор виявив ще одну язичницьку скульптуру (погруддя) скіфського часу VII ст. до н.е. у дворі жителя с. Березівка Новоушицького району Хмельницької обл. В. Стадницького, яку той знайшов за 3 км південніше села на високому лівому березі в урочищі Колач на одному із курганів [55, с.116].

У 2000 р. під час розвідкових робіт експедиції Кам'янець-Подільського педуніверситету під керівництвом А. Ф. Гуцала поблизу с. Чабанівка на

ранньослов'янському поселенні виявлено кам'яний ідол та жертвну плиту. Експедиція здійснила фотофіксацію та детальний опис знахідок [56, с.104].

Отже, за час вивчення язичницьких осередків лівобережжя Середньої Подністрянщини накопичений значний археологічний матеріал, на основі якого проведено дослідження духовної культури дохристиянських часів давнього населення регіону. Це відображено в стислому огляді історії досліджень, поданому вище у хронологічній послідовності. Ні в кого з дослідників не викликало сумніву, що язичництво було основою духовного життя давнього населення до запровадження християнства, формою та системою культурних цінностей.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженов Л. В. Археологічні дослідження Середнього Подністров'я (1945–1980 рр) // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Травінського: Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 137–141.
2. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда. Одесса, 1886. Т. I. С. 86–102.
3. Трембіцький А. М. Кам'яні скриньові гроби західного та східного Поділля // Археологічні студії «Межибіж» / 90-річчю з дня народження археолога, історика, краєзнавця і музейчика Михайла Ягодзінського (*1923[†]2008) (Наук. щорічн. 2'2013) за матер. Других археологічних читань. (6 грудня 2013 р.) за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 295–309.
4. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. 300 с.
5. Соловей В. П. Археологічні дослідження Є. Й. Сіцінського // Археологія & Фортифікація Середнього Подістров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-

- заповідника / редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 166–173.
6. Сіцінський Ю. Й Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 136 с.
  7. Коваленко Л. А. Зберегти пам'ятки Подністров'я // Радянське Поділля. 1968. № 197 (5 жовтня). С. 4.
  8. Звіт про роботу Дністровсько-Волинського загону Волинської експедиції в с. Лука-Врублівецька та доповідні записки працівників музею про роботу в наукових відрядженнях музею за 1957 р. // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 95. 39 арк.
  9. Гуцал В. А. З історії дослідження поховальних пам'яток передскіфського часу в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор., і аспір.: У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 32–33.
  10. Брайчевский М. Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. 1953. Вып. 52. С. 43–53.
  11. Брайчевский М. Ю. Отчет о работе Среднеднестровской экспедиции ИА АН УССР в 1951 г. (с. Иванковцы) Каменец-Подольская область. // Наук. арх. Инст. археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1951/9 б. 44 арк.
  12. Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1967. № 139. С. 144–159.
  13. Винокур И. С., Хотюн Г. Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднепровье // Советская археология. 1964. № 4. С. 210–214.
  14. Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області) / АН УРСР Ін-т археології, Укр. т-во охорони пам'яток іст. та культ.; [упоряд.: І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк та ін. ; редкол. Д. Я. Телегін (відп. ред.)]. Київ: Наук. думка, 1984. 222 с.

15. Довженок В. Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці) // Наук. арх. Інст. археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1952/12. 22 арк.
16. Винокур І. С., Хотюн Г. Н., Приходнюк О. М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 году // Арх. Хм. обл. краєзн. музей. Ф. О-8. 13 арк.
17. Звіт про роботу музею за 1969 рік // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 188. 39 арк.
18. Звіт про науково-дослідну роботу кафедр за 1970 рік // ДАХО. Ф. Р.-302. Оп. 1. Спр. 15. 102 арк.
19. Винокур І. С. Приходнюк О. М. В околицях літописної Бакоти // Радянське Поділля. 1970. № 8 (13 січня). С. 4.
20. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. 96 с.
21. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1994. 363 с.
22. Винокур І. С., Хотюн Г. Н., Приходнюк О. Н. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 году // Хмельн. обл. краєзн. музей. Ф. О-8. 13 арк.
23. Винокур І. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. Москва, 1979. С. 112–135.
24. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. 376 с.
25. Винокур І. С., Приходнюк О. Н. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1967 г. // Наук. арх. Інст. археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1967/56. 17 арк.
26. Винокур І. С. Новые языческие памятники на Среднем Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР. 1970. № 176. С. 38–40.

27. Винокур И. С., Приходнюк О. Н. Отчет об археологических исследованиях в Хмельницкой области в 1968 г. // Наук. арх. Инст. археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1968/1а. 17 арк.
28. Винокур И. С., Приходнюк О. М., Смиленко А. Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1968 году. Киев, 1971. С. 218–222.
29. Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Баженова С. Э. Работы в Хмельницкой области // Археологические открытия 1972 года. Москва: Наука, 1973. С. 264–265.
30. Нечитайло П. О. Менгір із с. Сурженці // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». збірник матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. / ред. кол: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 37–40.
31. Ярова Н. Из Сурженців привезли хрещеного ідола. електрон. наук. вид: k-r.net.ua/news.../3992-z-surzhencv-privezli-hreschenogo-dola.html. (дата звернення: 25.12.2016).
32. Русанова І. П. Звіт про роботу Прикарпатської експедиції ІА АН УРСР 1984 р. // Наук. арх. Инст. археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1984/97. 23 арк.
33. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян / под. ред. С. А. Плетнёвой. – 2-е изд., испр. Москва: Изд-во «Ладога-100», 2007. 304 с.
34. Формозов А. А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // Советская археология. 1968. № 2. С. 103–110.
35. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда. Одесса, 1886. Т. I. С. 86–102.
36. Семенчук С. О. З історії досліджень язичницьких старожитностей в басейні Середнього Подністров'я // Гуманітарний журнал. 2012. № 4. С. 60–66.
37. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. 405 с.

38. Спицын А. А. Разведки памятников материальной культуры: пособие для краеведов. Л., изд-во Центр, бюро краеведения, 1927. 142 с.
39. Рыбаков Б. А. Искусство древних славян // История русского искусства. М., 1953. Т. I. С. 51–66.
40. Брайчевський М. Ю. Мистецтво стародавніх східних слов'ян // Історія українського мистецтва: у 6 т. К.: АН УРСР; УРЕ, 1966. Т. I. С. 112–132.
41. Білецький П. А. Скарби нетлінні. Українське мистецтво у світовому художньому процесі. К.: Мистецтво, 1974. 192 с.
42. Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси // Триста веков искусства: Искусство европейской части СССР. М.: Искусство, 1976. С. 236–267.
43. Березяк В. В. Бушанський скельний рельєф // Археологія. 1994. № 3. С. 113–121.
44. Винокур И. С., Забашта Р. В. Отчет о раскопках 1985 года на месте скального рельефа в с. Буша Ямпольского района Винницкой области // Наук. арх. Инст. археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1985/4. 39 арк.
45. Винокур И. С., Забашта Р. В., Петров Н. В. Отчет об археологических исследованиях в с. Буша Ямпольского района Винницкой области. (За 1987 год) // Наук. арх. Инст. археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1987/171. 17 арк.
46. Косаківський В. А. Бушанський скельний храм: історія дослідження [Електронний ресурс] / В.А. Косаківський, В.С. Рудь. – Режим доступу: mdch.kiev.ua/.../Косаківський-Віктор-Рудь-Віталій.-Бучацький-скельній-храм..pdf. – Назва з екрану.
47. Мегей В.П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1 (3). С. 213–219.
48. Захар'єв В. А. Дослідження на Дунаєвеччині // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. Київ, 1993. С. 64–65.

49. Захар'єв В. А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області у 1995 р. // Наук. арх. Інст. археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1995/57. 24 арк.
50. Сідлецька Н. В. Ідоли з Новоушиччини прижились у Кам'янці // Наддністрянська правда. 2013. № 31–32 (20 квітня). С. 7.
51. Гуцал А. Ф. За азимутами Археологічної карти Є. Сіцинського // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук. практич. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р.). / ред. кол.: Травінський В. С., Баженов Л. В., Завальнюк О. М та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 111–114.
52. Старенький І. О. Вивчення старожитностей і створення археологічної карти Подільської губернії (60 рр. ХІХ ст. – 1901 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць [130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19. С. 333–339.
53. Семенчук С.О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю. Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї // Збірник матеріалів всеукр. наук-практич. конф. [присвячено 120-ій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника] / ред. кол.: Л. П. Станіславська (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С. 97–100.
54. Гуцал В. А., Болтанюк П. А. Ідол із с. Пижівка // Матеріали ХІІІ Подільської іст.-краєзн. конф. (18 Хмельницький 19 листоп. 2010 р.) [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), В. І. Войтенко (спів гол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 161–164.
55. Гуцал В. А., Семенчук С. О. Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр: зб. наук. праць. – Київ: ІАНАНУ, 2004. Вип. 6. С. 116–118.
56. Гуцал А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей В. П. Археологічні розвідки в околицях с. Чабанівки // Матеріали Х-ої іст.-краєзн. конф. / ред. кол.:

Винокур І. С., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 102–106.

57. Булик Н. М. Археологія та археологи заходу України в епоху Романтизму // Галичина. Всеукр. наук. і культ.-просв. краєзн. часопис. 2010. Ч. 17. С. 65–76.
58. Булик Н. М. Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2011. Вип. 15. С. 415–428.
59. Кулинич М. М. «Въстник для русинів Австрійської держави» як трибуна галицького українства. Львів: Українська академія друкарства, 2011. 200 с.

The publication explores some aspects of the history of studying pagan centers of the left bank of the Middle Podnistryanshchyna. The proposed article deals with the historical periods of archaeological research of pre-Christian objects of the studied region as an important source of studying the spiritual culture of the region.

Key words: history of research, paganism, cell, archeology, Middle Pusnistry.

Сергій Олександрович Семенчук, історик, здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, ст. викладач ПВНЗ «Хмельницький економічний університет», член НСКУ.